

УДК: 911.373 (477.8)

ДИНАМІКА ФОРМУВАННЯ ПОСЕЛЕНСЬКОЇ МЕРЕЖІ ІВАНО-ФРАНКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ В XIV-XXI ст.

Р.М. Гищук

Чернівецький торговельно-економічний інститут КНТЕУ

Hyshchuk R. The Dynamics of Settlement Network Formation in Ivano-Frankivsk Region in the XIV-XXI centuries. The author considers the issues of formation dynamics of the primitive settlements network and their capaciousness by modern Ivano-Frankivsk Region settlements aggregations during XIV-XXI c. Research resulted in establishing that the majority of primitive settlements among all existing, that is we can talk about the most intensive Prycarpattya settlement processes, was registered in the XIV (44,7%) and in the XV centuries (42,41%).

During all other time periods their relative weight constituted less than one third of those existing at the Prycarpattya Region. The smallest intensity of primitive settlements formation was achieved during the second part of the XX century when quantity of existing settlements differed from quantity of formed settlement in 278 times. More intensive comparatively with the last stage but still quite moderately the primitive settlement occurred during the first part of the XVI – XV centuries. In the beginning of the XIV-XV centuries and in the end of XIXc. – the first part of the XXc. 2 powerful population explosions took place and they continued for 2 stages one after the other and were accompanied by intensive settlement of the Prycarpattya Region. Fundamentals of the population settlement system of Ivano-Frankivsk Region were formed mainly in the second part of the XIXc. - in the first part of the XXc., when the settlement network in practice acquired modern features, but the modern settlement centers enlarged as a result of joining of former primitive settlements. Key words: primitive settlements; settlements aggregation; capaciousness factor of primitive settlements.

Вступ. У більшості нинішніх суспільно-географічних вишукувань часові рамки є дуже часто доволі вузькими, що, без сумніву, обмежує комплексний аналіз розвитку суспільного явища та, загалом, не впливає позитивно на рівень довершеності розвитку науки, в тому числі географічної. Із досліджень демографічного блоку наголос частіше робиться на аналізі кількісної динаміки людності чи її етнічного складу, тоді як поселенська структура, для географів, залишається невідомою царинною (у найкращому випадку ними розглядаються міські поселення – міста чи містечка). Зрештою, й навіть за таких умов пріоритет тут, на жаль, належить здебільшого історикам.

Вихідні передумови. Особливості формування мережі первісних поселень (п.п.), як

вказувалося вище, найчастіше виявлялися істориками, хоча ці вишукування були обмеженими в часових зрізах, не створювали цілісної діахронічної картини територіальної організації населених пунктів від давньоруського періоду до XXI ст. і не характеризували Прикарпаття в межах Івано-Франківської області, зокрема [2; 12; 14]. Деякі з досліджень на поселенську тематику мали дисертаційний характер [5; 13; 15].

У розвитку ретроспективної екістичної географії нині в Україні простежується певне пошукання, що зумовлене, перш за все об'єктивними суспільно-демографічними потребами останніх десятиліть на тлі катастрофічного скорочення людності й кількості сільських поселень. Утім, ці дослідження все ще є

доволі нечастими, що, головне, підкреслює їхню актуальність. Із використанням діахронічного підходу в ретроспективній поселенській географії здійснені дослідження Галичини до IX ст. н.е. [6], Західної України – до XIII ст. [7], частиною яких є івано-франківське Прикарпаття, а також, власне самої Івано-Франківської області [4], Північної Буковини [10], Північної Бессарабії [8]. До чисто поселенської тематики з елементами ретроспективного аналізу територіальної структури п.п. відносяться також і дисертаційні вишукування Р. Кудіркене [11], В. Круля [7], Г. Круль [9]. Все ж, у жодному зі згаданих досліджень, за винятком публікацій Р. Гищука, івано-франківське Прикарпаття не фігурувало як самостійна територіальна одиниця. Отже, аналіз просторової організації всіх п.п., які дійшли до наших днів або ж були включені в смугу нинішніх населених пунктів, або занепали остаточно, після періоду “археологічної” історії до XXI ст., здійснюється зовсім уперше.

Формулювання цілей статті, постановка завдання. Мережа сучасних населених пунктів Івано-Франківської області нині налічує 804 пос., динаміка первісного виникнення яких на тлі етнокультурних процесів нами детально висвітлена в [4]. Утім, у згаданому джерелі, процес виникнення сучасних населених пунктів був розглянутий із позиції їхнього разового виникнення. Разом із цим, не зверталася увага на їхнє подальше функціонування (у більшості випадків кількаразове виникнення) після повторного приходу на цю

місцевість людності. Також, переважна більшість нинішніх населених пунктів, початком первісного або повторного заснування яких ми вважаємо першу письмову згадку, за визначений часовий проміжок “перетравили” в собі численну кількість першопочаткових місцин осілости, які до цього в історичних задокументованих джерелах функціювали як самостійні територіально-поселенські одиниці [1;3]. Початок нашого дослідження обґрунтовується закінченням у Прикарпатті (тут і надалі в межах Івано-Франківської області) так званої “викопної” історії, що пов’язана з археологічними старожитностями. Результатом виконання даного завдання мають стати відтворені картини остаточно сформованої поселенської мережі, що характерна для кожного з етапів (у нас століть і їхніх частин), зокрема.

Виклад основного матеріалу дослідження. Впродовж XIV ст., коли відбувся занепад Галицько-Волинського князівства, кількість сучасних населених пунктів (с.н.п.) складала 123, а коефіцієнт ваги п.п. (КВ_{п.п.}) на 1 с.н.п. дорівнював 1,1 що рівнозначно 135 п.п., які мали місце в Івано-Франківській області (див. табл. 1). Зауважимо, що 8 п.п. даного етапу не мають чіткої просторової локалізації, бо в письмових джерелах їхнє розташування прив’язується лише до історико-етнографічних областей або ж до сучасних адміністративних районів. Сказане більшою мірою стосується Покуття [1; 14], а дана тенденція буде простежуватися в усіх наступних етапах заселення Івано-Франківської області. Загалом, поселенська мережа мала риси Передкарпатського простягання, причому щільність заселення була низькою.

Таблиця 1

Динаміка формування мережі поселень Івано-Франківської області в XIV-XXI ст.

Кількість поселень	Етапи заселення, століття									
	XIV	XV	XVI	XVII	XVIII	пер. пол. XIX	др. пол. XIX	пер. пол. XX	др. пол. XX	XXI
Загальна кількість існуючих п. п. (К _{і.п.п.})	135	540	635	783	873	890	1240	1184	834	804
Загальна кількість утворених п. п. (К _{у.п.п.})	60	229	96	134	105	45	356	230	3	0
Загальна кількість існуючих суч. нас. п. (с.н.п.)	123	458	548	668	732	760	794	803	804	804
Загальна кількість утворених с.н.п.	50	155	56	87	43	27	26	9	1	0
Коеф. ваги п.п. (КВ _{п.п.})	1,10	1,18	1,16	1,17	1,19	1,17	1,56	1,47	1,04	1,00

На тлі етнографічного районування Прикарпаття найзаселенішим було Покуття, де існувало 68 п.п., за яким йшли Опілля (за М. Габораком [3] інша територія Івано-Франківської області, яка не входить у жодну з трьох (Гуцульщина, Бойківщина, Покуття) історико-етнографічних областей), де розміщувалося 50 п.п., Гуцульщина – 9 п.п. і Бойківщина – 5 п.п. Саме у першій історико-етнографічній області виділилися найінтенсивніший *Гвіздецько-Коломійський осередок* заселення, який об’єднував 23 п.п. Він простягався аж на правобережжя Прута неподалік Коломиї і водночас мав значну частку (34,7%) першопосталих п.п. із його лівого боку.

Дуже *потужного демографічного вибуху* зазнало Прикарпаття впродовж XV ст., коли вчетверо зросла кількість як існуючих с.н.п., п.п., так і тих, що виникли тут уперше. У цьому статусі їх тепер налічувалося, відповідно, 458 с.н.п., 540 п.п. і 229 піонерних п.п. Все ж, враховуючи значну роль збільшення мережі с.н.п. на тлі такого ж підвищення кількості п.п., КВ останніх зріс помірно до 1,18. Разом із цим, виросла поселенська мережа найінтенсивніших центрів залюднення Івано-Франківської області. Так, якщо впродовж попереднього етапу їх було лише 4, а чисельність п.п. у їхніх осягах не перевищувала 2 п.п., то тепер мережа таких с.н.п. зросла до 35, а

найінтенсивніше заселеними були м. Коломия (4 п.п.) і с. Ганнусівка (4 п.п., виникли вперше) Тисменицького району.

Загалом, упродовж цього етапу саме на Покутті розміщувалося 23 найінтенсивніші центри заселення, де існувало від 2 до 4 п.п. Їхня локалізація мала чітку просторову структуру, в якій вони вписувались у два умовних трикутники: *Коломия-Ганнусівка-Чернелиця* і *Коломия-Чернятин-Снятин*. У їхніх же межах спостерігалася і найбільша щільність усіх інших п.п. *Іншими осередками* найбільше розвинутої поселенської мережі Прикарпаття були *Опільський* довкола Рогатина, в якому сконцентрувалося 3 п.п., *Тустансько-Галицько-Крилоский* (було від 2 до 3 п.п. у кожному) у межиріччі Бистриці, Лімниці та Дністра, від яких дещо відставали за рівнем сформованості мережі населених пунктів *Лімницько-Свіцький* і *Міжбистрицький*. У межиріччі Лімниці та Свічі ядром заселення виступав Калущ (3 п.п.) разом із Голинню (2 п.п.) і Новицею (2 п.п., які виникли вперше), тоді як у сточищі обох Бистриць ними були сс. Загвіздя і Підгір’я (по 2 п.п.).

3 історико-етнографічних областей Івано-Франківської області найбільше заселеним залишалося Покуття, де розміщувалося 258 п.п. Наголосимо, що ця перевага Покуття простежуватиметься за всі наступні часові зрізи, за винятком другої пол. XX ст.

Продовжувала зростати кількість с.н.п. і п.п. у **XVI ст.**, коли їх налічувалося 548 і 635, відповідно. Отже, мережа с.н.п. того часу була сформованою на 68,2% від їхньої нинішньої кількості. Все ж, не зважаючи на те, що збільшилася мережа найінтенсивніших центрів заселення до 40 с.н.п., дещо знизився показник КВ п.п. до 1,16. Пояснення даного факту можна вбачати в більшій кількості населених пунктів (32 в XV ст. та 22 – в XIV ст.), де п.п. у їхніх межах не було більше 2.

Розширення поселенської мережі відбулося в основному в Долинському й Рожнятівському районах, територія яких відповідає бойківській етнографічній землі. Тут було чи не найбільше тих поселень, які виникли вперше. Щодо змін в іншій частині Прикарпаття, то вони стосувалися, в основному, кількісного наповнення первісними поселеннями вже існуючих с.н.п., найзначнішими з-поміж яких були Снятин (існувало 5 п.п.), Коломия, Калуш, Болехів, Делятин, с. Жуків Тлумачького району – всі по 4 п.п. Ті, що виникли вперше, були розкидані поодинокі по всій Івано-Франківській області від гірських до її рівнинних місцин. Отже, усі осередки розвинутої поселенської мережі від цього часу й надалі уцілюювалися піонерними поселеннями (це стосується, особливо, *Лімницько-Свіцької* поселенської мережі) або тими, що вже виникли повторно після періоду “викопно” історії, а в межах деяких існуючих с.н.п. простежувалася певна динаміка інтенсивності заселення їхніх територій п.п.

Впродовж **XVII ст.** розвиток піонерної поселенської мережі цілком виразно змістився в бік Карпат від північно-західного до південно-східного простягання. Найбільше ційно виниклих п.п. було зафіксовано знову ж таки в *Лімницько-Свіцькому сточищах*, а також у *Прилуквинській височині* з лівого боку Бистриці Солотвинської та окремою смугою в *Покутсько-Буковинських Карпатах* від Делятина до Верховини й Кут. Загалом, у Прикарпатті в XVII ст. вперше виникло 134 п.п., що на 38 п.п. більше, ніж у попередньому етапі, але майже вдвічі менше, ніж в XV ст. Ця динаміка розширила до 668 поселенську мережу с.н.п. (наповнення вже складало 83,1% теперішньої кількості) і до 783 усіх первісних поселень (КВ п.п.=1,17). Із них 18,9% належало гірським етнографічним групам. На історичних територіях Бойківщини та Гуцульщини також виокремлювалися (вже два етапи поспіль) найінтенсивніші центри їхнього заселення: Делятин (було вже 7 п.п.) і Болехів (4 п.п.). На Покутті та Опіллі цими ядрами були Івано-Франківськ (6 п.п.), Коломия (5 п.п.), Снятин, Калуш і Войнилів (4 п.п.).

XVIII ст. стосовно територіальної організації поселенської мережі принесло зміни у *Верховинській район* Івано-Франківської області, де в сточищі Черемошу кількість п.п. зроста вдвічі до 42, з яких 15 виникли тут уперше. Посилилася також інтенсивність залюднення вже існуючої мережі поселень. Зокрема, найбільшим з-поміж них було с. Зелена в сточищі Бистриці Надвірнянської, де було зафіксовано 9 п.п. До інших, не менше важливих місць заселення, в області належали міста Болехів (7 п.п.), Снятин (6 п.п.), Івано-Франківськ, Калуш (по 5 п.п.) та ін. Загалом, більшість їх (55,7%) належала південно-східній частині області, переважно Покуттю. Станом на кінець XV етапу Івано-Франківська область мала сформовану поселенську мережу с.н.п. на 91% (732 с.н.п.) від сьогоденної кількості, щільність п.п. у яких досягла показника XV ст.

Упродовж **XIX ст.** існувало 794 с.н.п., в яких п.п. налічувалося 1240, а КВ останніх був найвищим за всі часові зрізи, починаючи з 1301 р. Тут варто зазначити, що відсутнього додатного приросту в первісній вазі поселень було досягнуто в другій пол. XIX ст. (виникло вперше 356 п.п.), тоді як в першій він склав лише 45 п.п. (разом існувало 890 п.п.), а поселенська мережа тих, що дійшли до сьогодення, нараховувала 760 населених пунктів.

Істотною відмінністю заселення й організації поселенської мережі двох частин XIX ст. було те, що в *його першій половині*

вона (мережа) *уцілюювалась у високогір'ї Карпат* (верхня течія Черемошу, Бистриці Надвірнянської та Свічі) за рахунок п.п., які вперше виникли на досі абсолютно незайманих територіях. Поселенськими ядрами були Болехів і Калуш, де найбільше скупчувалося по 7 і 5 п.п., відповідно. Незначно відставали від них Івано-Франківськ, Снятин, Верховина та ін. населені пункти, де було по 4 п.п. Упродовж *другої пол. XIX ст.* відбулася надзвичайно **потужна інтенсифікація поселенського процесу** разом із розселенням, коли цілком по всій території Прикарпаття населені пункти в своїх межах “набухали” від насичення первісними поселеннями, а найбільшою їхньою кількістю в цій мережі вирізнялися Коломия та Старі Богородчани, де розміщувалося по 11 п.п. у кожному. Порівняно з першою пол. XIX ст. значно більше було і тих центрів заселення, де кількість останніх коливалася від 5 до 10 (Снятин 10 п.п., Івано-Франківськ, Тлумач, Долина та Сенечів Долинського району, Верховина – по 8 п.п., Болехів 7 п.п., Калуш, Перегінське, Зелена та Середній Майдан Надвірнянського району, Ільці Верховинського району та ін. – по 6 п.п., Вишків, Оболоння Долинського району, Красна Надвірнянського району та ін. – по 5 п.п.). Разом із цим, найщільнішою поселенська мережа с.н.п. із двома та більше п.п. була характерна для Покуття (тут КВ п.п. коливався від 2 до 11) та Опілля, втім, на півночі Івано-Франківської області густота п.п. на 1 с.н.п. не перевищувала 4 одиниць.

Починаючи з **XX ст.**, у *першій його половині* поселенська мережа була сформованою на рівні 99,9% с.н.п. з 804, які ми маємо на даний час. Поодинокі виникло ще 9 нових с.н.п., які розміщувалися від північного до південного боку Івано-Франківської області. Разом з цим, **децю знизилася інтенсифікація поселенських процесів**, які також вплинули на розселення людності Прикарпаття. Очевидно, далось взнаки вже надто виражене аграрне перенаселення Галичини, в т.ч. Прикарпаття, яке спровокувало хвилю еміграції галицького селянина за океан наприкінці XIX першої пол. XX ст. і, водночас, відкоригувало тутешні заселенсько-розселенські процеси.

Від цього часу в Івано-Франківській області до 1950 р. налічувалося 1184 п.п., з яких 230 були піонерними. Тож пересічне “навантаження” останніх на 1 нинішнє було на достатньо вагомому рівні (КВ п.п.=1,47), що вплинуло на наявність усе ще великої кількості центрів заселення з кількістю п.п. у їхніх межах 2 і більше. Тепер найінтенсивніший центр заселення Івано-Франківської області (ним став населений пункт Космач із 16 п.п. в його складі) змістився з Передкарпаття у попередньому XIX ст. в бік Покутсько-Буковинських Карпат. Більшість інших найінтенсивніших центрів перебування людності були на Покутті, серед яких особливо виділялися с. Жуків (10 п.п.), Івано-Франківськ (8 п.п.), с. Палагичі (6 п.п.), Снятин, Тлумач та ін. (по 5 п.п.). Майже всі вони та низка інших виокремилися в трикутнику *Заболотів-Надвірна-Діброва* Тлумачького району в *найщільнішу поселенську мережу Покуття*. Вона з'єднувала три сточища Дністра, Прута і Бистриці Надвірнянської, а *найбільшим поселенським вузлом* с.н.п. із доволі щільною мережею й скупчення п.п. були землі *довкола Тлумача*, де сумарно налічувалося 26 п.п.: Палагичі (6 п.п.), Тлумач, Тарасівка, Вікняни, Олеша – по 5 п.п.

Інші райони концентрованого перебування людності в п.п. були витягнуті *лінійно* або вздовж *головних сточищ*, або *Покутсько-Буковинських Карпат* від Делятина та Яремчі до Косова. Ще один *основний осередок* найінтенсивнішої поселенської ваги в с.н.п. розташовувався на *Опіллі* в межах Рогатинського адміністративного району.

Достатньо *значне зниження інтенсифікації поселенських процесів* відбулося впродовж *другої пол. XX ст.*, коли від 1951 р. до 2000 р. (фактично до 11.07.1995 р., коли відбулося фінальне об'єднання двох сс. Долішне та Гірське в один населений пункт Спас Коломийського району), загалом, у

Івано-Франківській області існувало 834 п.п. у межах 804 с.н.п. Саме в цей час рекордно впав $K_{\text{пл.}}$, який дорівнював 1,04 і був найменшим за всі попередні часові зрізи. Аналогічно зменшилась і кількість піонерних пос. (3 п.п.), що вперше виникли. З них лише одне, с. Задністрянське Галицького адміністративного району, відповідало сучасній поселенській мережі.

На тлі вище описаних процесів найбільшим центром інтенсивних процесів заселення було опільське с. Кліщівна та гуцульське містечко Делятин, з яких у обох нараховувалося в певний час другої пол. XX ст. по 4 п.п. До 3 п.п. спостерігалось в *другій пол. XX ст.* в Калуші, сс. Тустань поблизу Галича та Космачі Косівського району. Інші 18 населених пунктів, де було до 2 п.п., розмістилися по всій території Прикарпаття, за винятком його бойківської частини. Отже, підвалини системи розселення людності Івано-Франківської області були закладені, головню, в другій пол. XIX - першій пол. XX ст., коли поселенська мережа, практично, набула сучасних рис, а нинішні населені пункти згурпувалися за рахунок присиднання до свого складу та включення до їхньої смуги розселення колишніх п.п. Окрім цього, певна кількість п.п. у цей та попередні етапи заселення, занепали зовсім.

У XXI столітті якісно-кількісних змін, порівняно з другою пол. XX ст., у поселенській вазі та їхньому розміщенні не відбулося як стосовно основних сточищ, так і природних регіонів Прикарпаття. Остаточно сформована нині поселенська мережа Івано-Франківської області містить 804 с.н.п., з яких 309 (38,4%) припадає на історико-етнографічну область Покуття, 299 (37,2%) – на Опілля, 138 (17,2%) – на Гуцульщину й 58 (7,2%) – на Бойківщину.

Висновки. Найбільшу частку утворених п.п. від усіх існуючих, себто коли можна вести мову про *найінтенсивніші процеси заселення Прикарпаття*, було зафіксовано в XIV (44,7%) і XV (42,41%) ст. Упродовж усіх інших часових зрізів їхня відносна вага складала менше третини від тих, що існували на Прикарпатті. Рекордно найменшої інтенсивності утворення п.п. було досягнуто під час XX ст. в його другій пол., коли кількість існуючих п.п. ($K_{\text{пл.}}$) відізнялася від п.п. утворених ($K_{\text{упл.}}$) у 278 разів. Інтенсивніше, порівняно з останнім етапом, та все ж доволі помірно, первісне заселення відбувалося впродовж першої пол. XVI ($K_{\text{пл.}} / K_{\text{упл.}} = 19,8$) і XV ($K_{\text{пл.}} / K_{\text{упл.}} = 8,3$) століть. На початку XIV-XV ст. й наприкінці другої пол. XIX - першої пол. XX ст. відбулося *два потужних демографічних вибухи*, які тривали два етапи поспіль і супроводжувалися інтенсивним заселенням Прикарпаття. Діахронічний аналіз динаміки формування мережі населених пунктів Івано-Франківської області показав, що за 3 століття (XV, XVII, XX ст.) спостерігалась пряма залежність зміни $K_{\text{упл.}}$ й $K_{\text{пл.}}$ (тобто при збільшенні чи зменшенні кількості останніх відбувалося синхронне таке ж збільшення-зменшення перших), а за всі інші – обернена.

Список літератури:

1. Бучко Д.Г. Походження назв населених пунктів Покуття / Д. Г. Бучко. – Львів: Світ, 1990. – 143 с.
2. Возний І.П. Гнізда поселень VIII-XIII ст. на території Північної Буковини та Чернігівщини / І.П. Возний, С.В. Пивоваров // Старожитності Південної Русі. – Чернігів: Сіверянська думка, 1993. – С.60-67
3. Габорак М. Назви поселень Івано-Франківщини (Бойківщина, Гуцульщина, Опілля). Історико-етимологічний

словник / М. Габорак. – Івано-Франківськ: ОПППО; Снятин: ПрутПринт, 2007. – 200 с.

4. Гишук Р. Етапи формування первісної мережі поселень Івано-Франківської області / Р. Гишук // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія: географія. – Тернопіль: Видавництво ТНПУ. - №2 (випуск 24). – 2008. – С. 16-22
5. Гудим-Левкович О.М. Демографічна реконструкція черняхівського населення України III-V ст. н.е.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.04 “Археологія” / О.М. Гудим-Левкович. – К., 1997. – 24 с.
6. Круль В.П. Ретроспективно-хорологічна організація заселенського простору Галичини (до IX ст. н.е.) / В. П. Круль // Наук. вісник Чернівецького університету. 36. наук. праць: Географія. – Чернівці: Рута, 2001. – Вип. 104. – С. 152-156
7. Круль В. Ретроспективно-географічний аналіз поселень Західної України: автореф. дис. ... докт. геогр. наук: спец. 11.00.02 “Економічна та соціальна географія” / В.П. Круль. – К., 2006. – 32 с.
8. Круль В. П. Археологічні об'єкти Північнобессарабської частини Дністерського каньйону / В. П. Круль, Г. В. Григор'єва, О. Р. Гадельшин // Дністровський каньйон – унікальна територія туризму: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (16-18 травня 2009 року) / Головне управління з питань туризму, сім'ї, молоді та спорту, Тернопільська державна обласна адміністрація, Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка. – Тернопіль: вид-во “Підручники і посібники”, 2009. – С. 86-88
9. Круль Г. Географо-краєзнавча оцінка процесів заселення Північної Буковини: автореф. дис... к. геогр. наук: спец. 11.00.02 “Економічна та соціальна географія” / Г. Я. Круль. – Чернівці, 2006. – 20 с.
10. Круль Г. Я. Територіальні характеристики заселень сточищ основних річок Північної Буковини / Г. Я. Круль, Г. В. Григор'єва, О. Р. Гадельшин // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Географія. – Вінниця, 2007. – Вип. 14. – С. 33-39
11. Кудиркене Р.К. Поселення в природному ландшафті Литви: автореф. дис... к. геогр. наук: спец. 11.00.01 “Фізическая географія” / Р. К. Кудиркене. – Вильнюс, 1973. – 32 с.
12. Михайлина Л.П. Населення Верхнього Попруття VIII-X ст. / Л.П. Михайлина. – Чернівці: Рута, 1997. – 144 с.
13. Сиреджук П. С. История заселения Галичской земли в XIV-XVIII вв.: автореф. дис... к. истор. наук: спец. 07.00.02 “Отечественная история” / П. С. Сиреджук. – Львов, 1989. – 16 с.
14. Сиреджук П. С. Народонаселення Снятинщини колись і тепер / П. С. Сиреджук // Наукові записки Івано-Франківського краєзнавчого музею. – Івано-Франківськ: Місто НВ. – Вип. 7-8. – 2003. – С. 47-65
15. Сминтина О. В. Давнє населення України в його природному середовищі (епоха ранньопервісної общини): автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 “Історія України” / О. В. Сминтина. – Львів, 2003. – 31 с.

Рецензенти:

д.г.н., проф. Круль В.П., завідувач кафедри фізичної географії та раціонального природокористування, Чернівецький національний університет
д.і.н., проф. Юрій М.Ф., завідувач кафедри філософських і соціальних наук, Чернівецький торговельно-економічний інститут